

Адамович Сергій

доктор історичних наук, доцент кафедри теорії
та історії держави і права Прикарпатського
національного університету імені В.Стефаника

**Співпраця В.Липинського з наддніпрянською політичною еміграцією
в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни**

У статті проаналізовано еволюцію ідейно-теоретичних поглядів наддніпрянської політичної еміграції в Австро-Угорщині під впливом В.Липинського в 1911-1914 рр. Автор стверджує, що в умовах загострення міжнародних відносин та політичного середовища австро-угорської конституційної монархії українські політемігранти відмовилися від ортодоксальних марксистських ідей і стали на шлях національно-державного будівництва.

Ключові слова: політична еміграція, незалежність, українська соціал-демократія, соборність, сепаратизм, українська політична думка, національний рух.

Соціально-економічна модернізація українського суспільства на початку ХХ ст., початок формування громадсько-політичних об'єднань і політичних партій створили сприятливі умови для етнічної консолідації та активної співпраці українців, що перебували під гнітом Росії та Австро-Угорщини. У результаті політизації життя і втягнення українців у політичні процеси було підготовлено ґрунт для подальшого поширення і поглиблення в українському суспільстві ідей соборності й незалежності.

У процесі ідейного оновлення політичного українства на початку ХХ ст. значну роль відіграв В.Липинський, що, за словами І.Мірчука, дав українському народу “віру в самого себе, у власну гідність, внутрішню цінність нації”¹. Суспільно-політична діяльність та творчість В.Липинського відображена як в мемуарних працях А.Монтрезора, М.Тимофіїва, С.Шемета, І.Мірчука, А.Жука, В.Залозецького, О.Андрієвського, М.Савур-Ципріяновича, В.Кучабського, В.Забаревського, так і в дослідженнях сучасних науковців К.Галушка, В.Масненка, Т.Осташко, Ю.Терещенка. Натомість ідейно-політичні засади українських партій напередодні Першої світової війни досліджено в працях М.Кармазіної, І.Калмакана і О.Бриндака, В.Солдатенка, С.Телешуна,

І.Хміля, О.Шишка. Зміни в українському соціал-демократичному русі в 1907-1914 рр. отримали оцінку в дослідженнях В.Головченка, А.Голуба, Ю.Левенця. Історію та етапи формування наддніпрянської політеміграції напередодні Першої світової війни вивчають І.Патер, Л.Качмар, О.Середа.

Однак на сучасному етапі наукових досліджень недостатньо систематизованою і вивченою є співпраця В.Липинського з українською соціал-демократичною еміграцією напередодні Першої світової війни. З огляду на це у статті поставлено завдання проаналізувати ідейно-політичні позиції В.Липинського під час дискусій у середовищі українського політикуму в 1909-1914 рр. та його вплив на процес поширення серед української інтелігенції ідей соборності і незалежності.

Політичне становище українців у Російській імперії напередодні Першої світової війни створювало високу потенційну можливість появи в Україні масового національного руху. Для національної мобілізації найважливішим видавалося те, що українці були дуже численним і сконцентрованим з географічного погляду народом, а високі темпи природного приросту компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс внаслідок русифікації². Проте Україна все-таки залишалася переважно сільськогосподарським регіоном, в якому 90% українців займалося хліборобством і добуванням сировини³. До того ж, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів, що свідчило про соціальну незрілість української нації⁴. Це була, як писав відомий націолог І.Бочковський, “нація-фрагмент, без викінченої ще внутрішньої соціальної диференціації, без викристалізуваної ще вершини національної піраміди, хоч і була вже на шляху до національної кристалізації”⁵.

З огляду на соціально-економічне і політичне становище українців Наддніпрянщини провід українського національного руху хоч-не-хоч опинився в руках тієї аморфної групи, що називалася інтелігенцією⁶. Саме вона, відображаючи численні соціальні та національні суперечності суспільства, зуміла створити царському режиму опозицію.

Активізація українства призвела до політизації (партизації) національного руху, швидкого розвитку української політичної думки щодо національного питання, теорії самовизначення та національної державності. Під час кризи влади в структурі імперського суспільства відбувся поступовий перехід від традиційних династичних, конфесійних та станових принципів до класових та національних категорій, які сформувалися під значним впливом закордонних, насамперед європейських ідеологічних та соціологічних рухів (як соціалізму, так і націоналізму)⁷.

Українські партії, як і весь національний рух Наддніпрянщини, змогли проявити свій потенціал у період першої російської революції 1905-1907 рр. Але після її поразки протягом 1907-1908 рр. почалися масові репресії, переслідування діячів політичних партій. Переслідування зумовили еміграцію і стали причиною збільшення на теренах Австро-Угорщини кількості політично активних українців з Російської імперії⁸. Політичну еміграцію 1907-1914 рр. представляли діячі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) В.Винниченко, А.Жук, В.Дорошенко, Ю.Тищенко (Сірий), О.Коваленко, М.Чудінов (Богун), Л.Юркевич (Рибалка), Д.Донцов, О.Назаріїв, В.Степанківський, М.Гаврилко, М.Троцький, Т.Войташевський, О.Соболь, Є.Бачинський, П.Дятлів, О.Мерклінг, члени Української партії соціал-революціонерів М.Залізник, Ф.Королів-Старий, радикали І.Бочковський, В.Щербаківський, В.Козловський та інші⁹. Вони працювали в різних галицьких установах, дописували до українських часописів, навчалися у вищих навчальних закладах Львова, брали активну участь в українському національному русі Галичини, прагнули відновити розгромлені репресіями партії¹⁰.

Зрозуміло, що в західноукраїнських землях, включених до складу конституційної держави, становлення нації відбувалося ефективніше, і, на думку І.Лисяка-Рудницького, в 1914 р. тут українці вже були політичною нацією, тоді як Наддніпрянщина була пов'язана з російським імперіальним історичним процесом¹¹. Австрійський державний лад, як влучно підкреслював галицький діяч М.Лозинський, зробив "український нарід активним учасником

політичного життя конституційної держави, на основі національної рівноправності, дав йому змогу розвитку, який перетворив етнографічну масу в націю”¹².

Під впливом суспільно-політичної ситуації в Австро-Угорщині і внаслідок активного і безпосереднього спілкування з українцями Галичини і Буковини змінювалися політичні погляди українських емігрантів. За словами А.Жука, розкидані скрізь по Європі українські емігранти, “увійшли глибше в політику, краще орієнтувались в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків в Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять важкі й рішучі події, які безпосередньо торкнуться й українців”¹³.

Франко-німецьке суперництво, періодичні балканські кризи, антагоністичні дипломатичні блоки, імперіалістичні тертя, гонка озброєнь на морі – все це загострювало міжнародні відносини. Як влучно відзначив Н.Дейвіс, один сигнал тривоги пролунав 1908 р. у Боснії, другий – 1911 р. в Агадирі¹⁴. Крім того, відхід О.Бісмарка від керма німецької держави, закордонна політика Вільгельма II, тарифні війни між державами, ріст німецького та російського націоналізмів, масовий наплив слов’янських сільськогосподарських робітників у східні області Німеччини спричинили погіршення відносин між Німеччиною та Росією¹⁵. А німецький союзник Австро-Угорська монархія відчувала загрозу зі сходу через російську політику на Балканах та у Східній Галичині.

Військові події на Балканах продемонстрували достатню “еластичність”, а то й просто крихкість міждержавних кордонів і нестійкість стратегічного становища в Європі, що відкривало перспективи до вирішення українського питання. Натомість через ставлення до змісту та спрямування Балканських війн у середовищі українців Галичини та Буковини склалися два основних погляди на майбутнє українства. Представники москвофільського напрямку сподівалися, що українські території Австрії виявляться військовим трофеєм Російської імперії, а національно-демократичні організації намагалися вирішити українське питання в рамках Австрійської імперії. Найбільш радикально налаштовані

представники цього табору передбачали, що возз'єднання всіх українських земель під егідою Австрії стане тільки прологом боротьби за цілковиту самостійність вже “соборної України”, щодо якої Австрія “мусить відплатити вдячністю за жертви крові на полях світової війни”¹⁶. Вплив цієї частини українства Австро-Угорщини, як писав В.Дорошенко, “багато важив”¹⁷, бо зміцнював і поглиблював серед емігрантів самостійницькі орієнтації.

Акценти в національному питанні змістилися в ідеології та діяльності Закордонної групи УСДРП, створеної 17 липня 1908 р. у Львові. Зокрема, Закордонна група зініціювала заснування безпартійної емігрантської організації у Львові, до складу якої мали входити люди, “завідомо чисті і певні з морального боку”, без жодних інших обмежень¹⁸.

У липні 1909 р. у Львові відбулася нарада членів української соціал-демократії. У нараді взяли участь члени Закордонної групи (Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук) та представники з Наддніпрянщини, які приїхали на загальноукраїнський студентський конгрес, В.Садовський, С.Веселовський, М.Гелевич та ін.¹⁹. Учасники наради визнали за доцільне не розпочинати усесторонню партійну роботу, а перейти до підготовчої праці над відродженням партії та для формування ідейної єдності створити друкований орган “Праця”²⁰. Згідно з прийнятими рішеннями соціал-демократи могли брати участь у реальних культурно-просвітніх і економічних товариствах, повинні були організувати “широкий народний рух за наші національні домагання”²¹.

Зміни відбувалися й в українській соціал-демократичній “Спілці”, яка тісно співпрацювала з меншовицькою частиною РСДРП. З посиленням реакції вона занепадала і руйнувалася. Арешт у Києві в березні 1908 р. Головного комітету “Спілки” і ліквідація місцевих організацій практично зупинили її роботу²².

У свою чергу В.Липинський, аналізуючи причини невдач українського руху, закликав у праці «Другий акт» (1911 р.) до модернізації української справи і звернув увагу, що необхідно «покинути переповнені зневірою, затроєні гнилою атмосферою дрібної гурткової гризні, слабкі і немічні осередки

сучасного українства, а глянути, що діється на широкій нашій живій, не омертвілій Україні»²³.

Наслідком змін у поглядах емігрантів стали наради 4-6 березня 1911 р. у Львові за участю А.Жука, В.Степанківського, Л.Юркевича, В.Липинського і галичанина В.Кушніра. Під час їх проведення було здійснено спробу заснувати окрему позапартійну організацію, що за головну мету своєї діяльності ставила б здобуття самостійності України в умовах загострення міжнародних відносин²⁴. Першим кроком у цьому напрямку мало стати видання друкованого органу “Вільна Україна”, в якому відстоювалася би ідея, що “тільки національна незалежність забезпечить культурний і національний розвиток українського народу, а незалежна Україна – це витвір тільки української національної революції”²⁵. Згодом навколо журналу планувалося утворити відповідну політичну організацію²⁶.

Ідейний закат в УСДРП здійснили не рядові члени, а близькі до керівництва партії люди, оскільки А.Жук був головою Закордонної групи партії, членом ЦК; Л.Юркевич і В.Степанківський – кандидатами в члени ЦК. Однак потрібно визнати, що їх позиція не знайшла підтримки серед загалу партійних товаришів, а незабаром А.Жук і В.Степанківський та деякі інші самостійники з соціал-демократів опинилися поза партією²⁷.

Учасники нарад мали різні політичні погляди щодо засобів здобуття Україною незалежності. Так, В.Степанківський і В.Кушнір схилилися до сепаратизму з виразною орієнтацією на Австро-Угорщину, а А.Жук займав центристську позицію²⁸. Л.Юркевич у той час виступав із позицій державності української за формою, але пролетарської за характером²⁹.

У свою чергу В.Липинський був прихильником самостійницьких поглядів на майбутнє України. Він доказував, що “розвиток українського народу в Росії неможливий, що Росія не має завдатків для конституційних форм життя, що українці нічого не здобудуть культурництвом, опертим на етнографічних окремішностях”. Одночасно В.Липинський відкидав шлях класової боротьби, а закликав до об’єднання навколо гасла визволення

України³⁰. Як влучно відзначає дослідниця Т.Осташко, під час нарад у березні 1911 р. В.Липинський проявив себе як “політик-практик, здатний передбачати розвиток історичних подій на далеку перспективу”³¹.

Через розбіжності в думках учасники березневих нарад 1911 р. не змогли створити редколегії органу й вирішили, що він вважатиметься приватним підприємством А.Жука, а інші учасники наради повинні бути лише співробітниками. З А.Жуком погодилися співпрацювати у виданні органу наддніпрянські емігранти В.Дорошенко і М.Залізник, реальну допомогу надали галичани І.Крип’якевич і В.Темницький. Л.Юркевич відійшов від справ, мотивуючи це неможливістю співпраці речників пролетарських інтересів з буржуазними діячами. В.Кушнір і В.Степанківський здійснили невдалу спробу змінити назву видання з “Вільної України” на “Визволення” і надати йому виключно австрофільського спрямування. Вже підготовлений номер “Вільної України” через нестачу матеріальних засобів так і не був виданим³².

Натомість В.Липинський виступав за назву для видання “Вільна Україна” і писав, що його “ціллю є Україна, не “російська” і не “австрійська”, а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку”. До друкованого органу політичний діяч навіть підготував першу статтю з циклу “Другий акт”³³.

Незважаючи на відсутність практичних наслідків нарад 4-6 березня 1911р., українські політемігранти з Наддніпрянщини заклали підґрунтя незалежницького руху, який намагався поєднати політичну думку українців Росії та Австро-Угорщини. Так, учасники наради В.Степанківський і В.Кушнір 1911-1913 рр. розгорнули пропаганду так званого “молодоукраїнства”. Представники цього руху прагнули заснувати політичне товариство для мобілізації національних сил Наддніпрянщини з метою якнайсильнішого піднесення української справи, “коли міжнародне положення видається повним далекосяжних можливостей”³⁴.

Після різкого загострення міжнародної ситуації в жовтні 1912 р. (Перша балканська війна) у Львові виникає Український інформаційний комітет (УІК).

Його заснування ініціював А.Жук задля ознайомлення західноєвропейських політиків з українською справою та її значенням для міжнародної спільноти³⁵. Українські діячі переконували світову громадськість, що в результаті війни “стане нова Європа, в котрій, може, матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів”³⁶.

Комітет очолював англійський консул у Львові професор Р.Залозецький, секретар Народного комітету Української націонал-демократичної партії В.Бачинський був його заступником, А.Жук – секретарем. До комітету також належали редактор “Діла” В.Панейко, поет В.Пачовський, кооперативний діяч І.Петрушевич та ін.³⁷. УІК звертав особливу увагу на діяльність українських пропагандистів у різних державах. З цією місією виступали І.Бочковський у Празі, Я.Федорчук у Парижі, Л.Шишманова-Драгоманова у Софії, Сеттон-Ватсон і Дж.Раффалович у Лондоні³⁸. Діячі комітету організовували подорожі через Галичину для наддніпрянців, сподіваючись, що тим самим змінять їх національно-політичний світогляд, а ще в такий спосіб уклали тісні стосунки з цілим рядом українських провідників у Росії³⁹.

Ще в жовтні-листопаді 1912 р., поступово формуючи склад майбутнього комітету, А.Жук написав листа до В.Липинського, запрошуючи його до співпраці. Останній відмовився від участі в роботі комітету з особистих причин, проте надіслав “Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі” від 5 грудня 1912 р., в якому, прогнозуючи результати майбутнього військового конфлікту, пропонував відмовитись від орієнтації на Австрію чи Росію, зберігати нейтралітет у районах військових дій, а на не захоплених війною українських землях піднести “масовий рух за повне визволення України з-під ярма чужих держав”⁴⁰.

В.Липинський виступав за незалежність України, за проведення в ній демократичних реформ. Майбутня українська держава бачилася ним конституційною монархією⁴¹. Соціально-економічні перспективи розвитку майбутньої незалежної держави, розроблені політиком у меморіалі, відображали сповідувані

ним принципи територіального патріотизму, релігійного плюралізму та спадкового приватного землеволодіння (з обмеженням у 500 десятин)⁴².

Задля реалізації своєї програми політик запропонував заснувати Союз українських державників (імперіалістів), чи Союз визволення України (СВУ) (в оригіналі Липинського “визволу”), який відразу б розпочав агітувати за цю мету⁴³. Але залишаючись “духовним батьком” СВУ, В.Липинський задекларував у меморандумі гасло орієнтації українців на власні сили, що в умовах бездержавності було позбавлене політичного реалізму⁴⁴. А.Жук підтримав ідею створення такої організації, але, дотримуючись австрофільської орієнтації, розробив власну платформу “Основи, на яких покликається до життя політична організація під наголоском “Український комітет”, що з початком Першої світової війни стала базовою для складеної ним же платформи СВУ⁴⁵.

Головними завданнями організації мали стати: репрезентація перед “відповідними політичними чинниками” національно-політичних інтересів українського народу в Росії; намагання використати міжнародні відносини для справи національно-політичного визволення України; в разі початку російсько-австрійської війни “чинна” допомога Австрії та її союзникам проти Росії. Документ передбачав за умови перемоги Австро-Угорщини у війні самостійність України або найширшу автономію окупованих українських земель Росії, Галичини, Буковини і Закарпаття (т.зв. Українського королівства) в межах Австро-Угорської монархії⁴⁶.

Значної еволюції в цей період зазнали і політичні погляди Д.Донцова. Його соціалістичні ідеї стали все більше наповнюватися національним змістом⁴⁷. В історіографії існує думка, що СВУ перебував на ідеологічних засадах, які сформулював Д.Донцов у рефераті, проголошеному у Львові 2-4 липня 1913 р. на II-му всеукраїнському студентському з’їзді⁴⁸. У виступі “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” Д.Донцов висунув гасло політичного сепаратизму щодо Росії, водночас вважаючи виправданою певну кооперацію українських сепаратистських змагань з Австрією. Ця концепція Д.Донцова, незважаючи на радикальність і новизну, була підтримана

студентством⁴⁹. Проте Д.Донцов у своєму виступі основну увагу відвів не гаслу самостійної України, а вважав, що “актуальним, більше реальним, більше конкретним – і скоріше здійснимим є гасло відірвання від Росії, зірвання всякої злуки з нею, – політичний сепаратизм”⁵⁰. Тим самим замовчувалося, яким саме повинно було бути майбутнє України. Отже, порівнюючи напрацювання В.Липинського і А.Жука з рефератом Д.Донцова, відзначимо їх непов’язаність між собою і деякі концептуальні розбіжності⁵¹. Одночасно зміст програмових документів СВУ засвідчив їх значну тотожність з сутністю Меморіалу В.Липинського до УІК.

Невдачі і розчарування, які принесла перша російська революція, спілкування з більш зрілим українським національним рухом Австро-Угорщини, загострення міжнародних відносин спонукали українських політемігрантів до ідеї створення загальноукраїнського національно-політичного органу. Упродовж 1908-1914 рр. еволюція ідейно-теоретичних поглядів наддніпрянської еміграції пройшла від захоплення революцією та соціальними ідеями і критики націоналізму до формування самостійницької ідеології, що визначило політичну позицію емігрантів у роки Першої світової війни.

Значну роль в еволюції політичних поглядів наддніпрянської соціал-демократичної еміграції в Австро-Угорщині відіграв вплив політичних концепцій В.Липинського. Політик сприяв становленню незалежницьких і соборницьких ідей у середовищі української політеміграції. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні історично-політологічної спадщини В.Липинського та його практичної політичної діяльності.

Адамович С. Сотрудничество В.Липинского с надднепрянской политической эмиграцией в Австро-Венгрии накануне Первой мировой войны. В статті проаналізована еволюція ідейно-теоретических взглядов надднепрянской политической эмиграции в Австро-Венгрии под влиянием Липинского в 1911-1914 гг. Автор утверждает, что в условиях обострения международных отношений и политической среды австро-венгерской конституционной монархии украинское политэмигранты отказались от ортодоксальных марксистских идей и стали на путь национально-государственного строительства.

Ключевые слова: политическая эмиграция, независимость, украинская социал-демократия, соборность, сепаратизм, украинская политическая мысль, национальное движение.

Adamovych S. Cooperation of V.Lypynskiy with Central Ukrainian political emigration in Austria-Hungary before World I. The article analyzes the evolution of the ideological and theoretical views of Central Ukrainian political emigration in Austria-Hungary under V.Lypynskiy's influence in 1911-1914. The author argues that in conditions of aggravation of international relations and political environment within the Austro-Hungarian constitutional monarchy Ukrainian political migrants abandoned the orthodox Marxist ideas and took the path of a national and state building.

Key words: political emigration, independence, Ukrainian Social-Democracy, unity, separatism, the Ukrainian political opinion, national movement.

¹ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С.278.

² Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С.99.

³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. / За ред. В.Ф.Панібудьласка. – К: Вища школа, 1997. – Ч.1. – С.303.

⁴ Мейс Д. Соціалістичні моделі української державності / Д. Мейс // Політична думка. – 1996. – №1. – С.93.

⁵ Бочковський О.І. Балянс української справи після війни та революції / О.І. Бочковський // Календар-альманах Дніпро на 1928 рік. – Львів, 1927. – С.34.

⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко – К.: Основи, 1997. – С.57.

⁷ Марк фон Хаген. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С.122.

⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – С.43.

⁹ Німчук І. Українська політична еміграція до світової війни / І. Німчук // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – Ч.1. – С.26.

¹⁰ Патер І. Наддніпрянська політична еміграція у Львові початку ХХ століття / І. Патер // Львів. Історичні нариси / Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. – Львів, 1996. – С.293-294.

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / І.Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С.60.

¹² Лозинський М. Галичина в життю України / М.Лозинський // Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ, 1999. – С.21.

¹³ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною / А.Жук // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – Ч.2. – С.32.

¹⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2000. – С.901.

¹⁵ Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза / І. Каменецький // Український історик. – 1968. – №4. – С.5-18.

¹⁶ Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914-1918 рр.) / А. Круглашов // Питання історії Великої війни 1914-1918 рр.: 36. наук. ст. – Чернівці, 1995. – С.19-20.

- ¹⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень: Накладом Союзу визволення України, 1916. – С.113.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3807, оп.2, спр.48, арк.176, 192.
- ¹⁹ Качмар Л.С. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині 1900-1914 рр.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “історія України” / Л.С. Качмар. – Львів, 1997. – С.13.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.51, арк.88-89.
- ²¹ // Праця. – Львів, 1910. – Ч.2-3. – С.7-8.
- ²² Лось Ф.Є. Україна в роки столицінської реакції / Ф.Є. Лось // Нариси з історії України. – 1944. – XI вип. – С.123; Головченко В. Політичний портрет Мар’яна Меленевського / В.Головченко // Київська старовина. – 2000. – №4. – С.100.
- ²³ В’ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С.14.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України, м. Львів), ф.365, оп.1, спр.10, 67 арк.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.10, арк.240.
- ²⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – С.52.
- ²⁷ Головченко В. “Росія взагалі не лишила нам свободи вибору...” (До історії української суспільно-політичної думки напередодні Першої світової війни) / В. Головченко // Розбудова держави. – 1995. – №11. – С.52.
- ²⁸ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. – С.34-35.
- ²⁹ Головченко В. Воронова Т. Між Сциллою і Харибдою: політичний портрет Льва Юркевича / В. Головченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1998. – Т.7. – С.8.
- ³⁰ В’ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С.336.
- ³¹ Там само. – С.439.
- ³² Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. – С.38-41.
- ³³ В’ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С.440-441.
- ³⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф.365, оп.1, спр.10, 67 арк.
- ³⁵ Дорошенко В. Людина чину (слів кілька про Андрія Жука) / В. Дорошенко // Календар-альманах Дніпро на рік 1939. – Львів, 1938. – С.129.
- ³⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф.779, оп.1, спр.45, арк.8.
- ³⁷ Серeda О Англійські зв’язки львівських українців напередодні Першої світової війни / О. Серeda // Львів: місто, суспільство, культура. Т.3. – Спецвипуск Вісника Львівського ун-ту. – Львів, 1999. – С.434.
- ³⁸ Сидоренко О., Сидоренко Н. Культурно-освітня та національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України / О. Сидоренко, Н. Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.2. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С.218.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.12, арк.4.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.49, арк. 35.
- ⁴¹ Потульницький В.А. Політична доктрина В.Липинського / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.38; Горелов М. Передвісники незалежної України. Історичні розвідки / М. Горелов. – К.: Рада, 1996. – С.103.
- ⁴² В’ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С.444.
- ⁴³ Bilas L.R. The intellectual Development of V.Lypyns’kyj: His World View and Political Activity before World War 1 / L.R. Bilas // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9. – №314. – P.282.

-
- ⁴⁴ Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський. – Відень, 1925. – С.11.
- ⁴⁵ Возняк М. Українська державність / М. Возняк. – Відень, 1918. – С.123.
- ⁴⁶ Лавров Ю.П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю.П. Лавров // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.89.
- ⁴⁷ Бедрій А. Світоглядово-ідейна біографія Д. Донцова до 1913 року / А. Бедрій // Визвольний шлях. – 1983. – №12. – С.1415-1430.
- ⁴⁸ Чугуєнко М. Полеміка навколо українського питання напередодні Першої світової війни та її історичне значення / М. Чугуєнко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків: Майдан, 1996. – Т.6. – С.26.
- ⁴⁹ Резолюції П Всеукраїнського студентського з'їзду 1913 року // Визвольний шлях. – 1984. – Ч.1. – С.74-75.
- ⁵⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т.1. – С.179.
- ⁵¹ Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914 –1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2003. – С.30.